

Przedsiębiorczość a rozwój obszarów wiejskich (na przykładzie woj. białostockiego)

1. Wstęp

Złożony proces transformacji polskiej gospodarki postawił rolnictwo w obliczu nowej sytuacji, a przede wszystkim: niepewnych cen, konieczności szukania rynków zbytu, znacznego spadku popytu na żywność, rosnących cen na środki produkcji, drogich kredytów i wysokich podatków. Ze względu na swoją specyfikę wieś i rolnictwo są w gospodarce rynkowej w gorszej sytuacji niż miasto i działy pozarolnicze. Dotychczasowe badania wskazują, iż rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej intensywniej przebiega w rozwiniętych ośrodkach gospodarczych niż na wsi.

Zmiana charakteru funkcjonalnego obszarów wiejskich w wyniku procesów modernizacyjnych rolnictwa w obecnych warunkach jest raczej niemożliwa. Wynika to z ogólnego zacofania ekonomicznego, niskiej efektywności rolnictwa, przestarzałych technologii produkcji, niedoposażenia w podstawowe środki produkcji, wreszcie niskich dochodów rodzin rolniczych (niska stopa akumulacji).

Stąd też podstawowym warunkiem ożywienia rozwoju obszarów wiejskich województwa białostockiego jest tworzenie i pobudzanie szeroko rozumianej przedsiębiorczości na wsi i w rolnictwie, która może stać się podstawowym czynnikiem wzrostu dochodów ludności wiejskiej, w tym rolniczej [15]. Rozwój przedsiębiorczości to przede wszystkim nowe miejsca pracy dla nie wykorzystywanych nadwyżek zasobów siły roboczej wykazywanych w rejestrach bezrobotnych oraz ukrytych w gospodarstwach rolnych.

Pojęcie przedsiębiorczości jest bardzo złożone. Rozumiane jest ono w rozmaity sposób i dotyczy zarówno podmiotów zbiorowych, jak i indywidualnych. W niniejszej pracy pojęcie „przedsiębiorczość” rozumiane jest jako proces polegający na podejmowaniu działalności gospodarczej w głównej mierze przez osoby fizyczne. Jest to pewne uproszczenie, jednakże niezbędne dla przejrzystości pracy.

Ze względu na znaczenie rozwoju przedsiębiorczości w procesie aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich, analizie poddano dynamikę rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej oraz jej strukturę. Z uwagi na brak szczegółowych danych statystycznych w skali całego województwa, charakteryzujących powyższe zagadnienia, badania zawężono do 6 wybranych celowo gmin. Dobór celowy oparty był na pięciu zasadniczych kryteriach:

- zróżnicowanie kategorii funkcjonalnych;¹
- zróżnicowanie demograficzne;²
- zróżnicowanie warunków produkcji rolniczej;

¹ W rezultacie klasyfikacji funkcjonalnej wyróżniono 5 kategorii funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa białostockiego, obejmujących 44 gminy, a pozostałe 5 gmin uznano za odrębne kategorie jednostkowe. Kategoria I – o dominującej funkcji rolniczej obejmuje 19 gmin: Bielski Podlaski, Boćki, Brańsk, Czyże, Dąbrowa Białostocka, Drohiczyń, Jasionówka, Jaświły, Korycin, Krypno, Kuźnica Białostocka, Łapy, Mońki, Nowy Dwór, Orla, Sidra, Sokółka, Suchowola, Wyski. Kategoria II – o przewadze funkcji rolniczych z udziałem leśnictwa obejmuje 13 gmin: Dubicze Cerkiewne, Dziadkowice, Grodzisk, Janów, Kleszczelce, Knyszyn, Milejczyce, Narew, Poświętne, Rudka, Szudziałowo, Turośń Kościelna, Tykocin. Kategoria III – o przewadze funkcji rolniczych z udziałem przemysłu i budownictwa obejmuje 3 gminy: Choroszcz, Juchnowiec Dolny, Siemiatycze. Kategoria IV – o przewadze funkcji rolniczo-leśnych z udziałem przemysłu obejmuje 5 gmin: Dobrzyniewo Kościelne, Krynki, Michałowo, Nurzec Stacja, Zabłudów. Kategoria V – o przewadze funkcji leśno-rolniczych z udziałem funkcji przemysłowych obejmuje 4 gminy: Czeremcha, Gródek, Hajnówka, Narewka. Obszary wiejskie pozostałych pięciu gmin na tyle się różniły pod względem zestawu rang zmiennych między sobą i od wyróżnionych kategorii, że stosując przyjętą miarę podobieństwa nie można było ich ani pogrupować, ani włączyć do którejś z wydzielonych kategorii. Uznano je za kategorie jednostkowe. Są to: Kategoria VI – wybitnie rolnicza z udziałem rekreacji – Suraż. Kategoria VII – o przewadze leśnictwa z udziałem rekreacji – Białowieża. Kategoria VIII – o przewadze leśnictwa z udziałem funkcji rolniczych – Czarna Białostocka. Kategoria IX – dominujące leśnictwo z udziałem przemysłu i rolnictwa – Supraśl. Kategoria X – o przewadze rolnictwa z udziałem leśnictwa, przemysłu i rekreacji – Wasilków. Kategorie VIII, IX i X dotyczą obszarów leżących w zasięgu oddziaływania aglomeracji białostockiej, a więc stosunkowo silnie zróżnicowanych pod względem struktury funkcjonalnej, dlatego są one prawdopodobnie wynikiem zagregowania różnych kategorii funkcjonalnych.

² W rezultacie rejonizacji demograficznej wyodrębniono trzy rejon: REJON I – charakteryzuje się korzystnymi wskaźnikami demograficznymi, m.in. wysokim przyrostem ludności w dziesięcioleciu 1978-1988, większym udziałem ludności wiejskiej z wykształceniem wyższym i średnim, mniejszym niż w pozostałych rejonach udziałem ludności czynnej zawodowo w rolnictwie i wyższym wskaźnikiem feminizacji. Wskaźniki te mówią o dynamicznej populacji rejonu. Do tego rejonu zaliczono 5 gmin: Wasilków, Supraśl, Juchnowiec, leżące w pobliżu Białegostoku oraz gminy Łapy i Czeremcha. REJON II – charakteryzuje się średnio korzystnymi wskaźnikami demograficznymi. W porównaniu z rejonem I gorsze charakterystyki wykazują następujące wskaźniki: feminizacji, przyrostu ludności, wykształcenia, ludności czynnej zawodowo w rolnictwie, pracujący w swoich gospodarstwach rolnych w wieku poprodukcyjnym. Na podstawie analizowanych danych można stwierdzić, że populacja tego rejonu wykazuje pewną stagnację. Do rejonu II zaliczono 21 gmin, z których 9 stanowią zwarty obszar w południowo-wschodniej części województwa. Pozostałe znajdują się w części środkowej i północnej. Są to gminy: Białowieża, Choroszcz, Czarna Białostocka, Czyże, Dobrzyniewo, Dubicze Cerkiewne, Gródek, Hajnówka, Janów, Kleszczelce, Korycin, Krynki, Kuźnica Białostocka, Mielnik, Narewka, Nurzec Stacja, Orla, Sidra, Sokółka, Suchowola i Turośń Kościelna. REJON III tworzą 23 gminy o niekorzystnych wskaźnikach demograficznych. Rejon ten charakteryzuje się 11% spadkiem przyrostu ludności w latach 1978-1988, bardzo niskim udziałem ludności z wykształceniem średnim i wyższym, bardzo wysokim udziałem czynnych zawodowo w rolnictwie, niskim wskaźnikiem feminizacji. Powyższe wskaźniki świadczą o regresywnym typie populacji tego rejonu. Do rejonu III zaliczono następujące gminy: Bielski Podlaski, Boćki, Brańsk, Dąbrowa Białostocka, Drohiczyń, Dziadkowice, Grodzisk, Jasionówka, Jaświły, Knyszyn, Krypno, Michałowo, Milejczyce, Mońki, Narew, Nowy Dwór, Poświętne, Siemiatycze, Suraż, Szudziałowo, Tykocin, Wyski i Zabłudów [14].

- różny poziom działalności pozarolniczej;³
- różna stopa bezrobocia zarejestrowanego.

Kryteria te umożliwiły taki dobór gmin, który zapewnił w znacznym stopniu możliwość odnoszenia wyników badanych gmin do gmin o zbliżonych charakterystykach. Na podstawie powyższych kryteriów wytypowano następujące gminy: Suchowola, Juchnowiec Dolny, Sokółka, Michałowo, Brańsk, Nurzec Stacja.

Materiał faktograficzny stanowiły dane zawarte w ewidencji działalności gospodarczej poszczególnych gmin. Do analizy czynników determinujących rozwój przedsiębiorczości w badanych gminach wykorzystano wywiady niestandardyzowane z lokalnymi liderami życia społeczno-gospodarczego oraz rezultaty badań innych autorów.

2. Czynniki determinujące rozwój przedsiębiorczości wybranych mikroregionów

Ogół czynników oddziałujących na rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich można podzielić na makro- i mikroekonomiczne. Makroekonomiczne uwarunkowania wynikają z ogólnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, z usytuowania rolnictwa i gospodarki żywnościowej w gospodarce narodowej, z kreowanej polityki ekonomicznej, z ukształtowanego systemu prawa itp. [2,7].

Do mikroekonomicznych czynników determinujących rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej zaliczyć można takie czynniki, jak położenie gminy, historycznie ukształtowaną strukturę gospodarki, rangę i charakter rolnictwa w rozwoju mikroregionu, stan infrastruktury, sytuację demograficzną w gminie i poziom bezrobocia, strukturę społeczno-zawodową, stosunki własności i zasoby kapitału, sprawność instytucji wiejskich, w tym aktywności samorządów lokalnych i władz gminy, postawy społeczne, w szczególności do przedsiębiorczości.

Powyższe czynniki sklasyfikowane zostały przez K. Duczkowską-Małysz na podstawie ogólnopolskich interdyscyplinarnych badań nad rozwojem przedsiębiorczości na terenach wiejskich [15]. Szczegółowa analiza wszystkich tych czynników przekraczałaby ramy niniejszej pracy. Analiza pozostałych czynników rozwoju działalności pozarolniczej w badanych gminach umożliwi określenie kierunków rozwoju funkcji obszarów wiejskich. W aspekcie tym za szczególnie ważne należy uznać takie uwarunkowania rozwoju, jak położenie gminy względem ośrodków gospodarczych i stan infrastruktury oraz ich wpływ na rozwój przedsiębiorczości.

3. Położenie badanych gmin a rozwój przedsiębiorczości

Położenie badanych gmin, a zwłaszcza ich odległość od stolicy województwa – Białegostoku, wywiera bardzo duży wpływ na rozwój pozarolniczej działalno-

³ Poziom działalności pozarolniczej mierzono wskaźnikiem nasycenia obszarów wiejskich w podmioty gospodarcze (liczba podmiotów gospodarczych na 100 mieszkańców obszarów wiejskich).

ści gospodarczej. Świadczą o tym podstawowe wskaźniki tego rozwoju, tzn. liczba jednostek gospodarczych oraz nasycenie obszarów wiejskich w podmioty gospodarcze.

Najwyższymi wskaźnikami charakteryzuje się gmina Juchnowiec, leżąca w pobliżu Białegostoku. Gmina ta zaliczana jest do tzw. planistycznego obszaru aglomeracji białostockiej [10]. Wynikają stąd pewne konsekwencje. Pierwsza z nich dotyczy zmian w charakterze przestrzennego zagospodarowania gminy, a zwłaszcza nadawania nowych funkcji obszarom wiejskim, położonym głównie najbliżej Białegostoku. Wsie znajdujące się na tych terenach zupełnie zatraciły swoje tradycyjne oblicze. Składają się one z małych gospodarstw, których kierownicy i ich rodziny do niedawna pracowali głównie poza gospodarstwem (dojeżdżając do Białegostoku), a produkcja rolnicza przeznaczona była głównie na zaspokojenie potrzeb żywnościowych rodziny. Wsie te nabrały charakteru rezydencjalnego.

W wyniku przemian ustrojowych likwidacji i restrukturyzacji uległo wiele zakładów przemysłowych w Białymstoku, powodując zmniejszenie zatrudnienia i wzrost bezrobocia. Zjawiska te w znacznej mierze objęły ludność dwuzawodową (robotniczo-chłopską i chłopsko-robotniczą). Niemożność utrzymania rodziny z dochodów rolniczych zmusiła wielu byłych dwuzawodowców do podjęcia pozarolniczej działalności na własny rachunek. Wysoki jej odsetek to przedsięwzięcia rzemieślniczo-wytwórcze i transportowe oraz handel hurtowy. Ich rozwojowi sprzyja bliski, białostocki rynek zbytu.

Kolejną konsekwencją położenia tej gminy jest fakt, że coraz częściej staje się terenem lokalizacji większych jednostek produkcyjnych, zatrudniających większą liczbę osób. Inwestycje tego typu pochodzą spoza gminy, spoza społeczności lokalnej. Zjawisko to związane jest z coraz trudniejszą i kosztowniejszą lokalizacją przedsięwzięć gospodarczych na terenie Białegostoku. Sprzyja to aktywizacji obszarów wiejskich i nadawaniu im funkcji technoprodukcyjnych. Rozwój tych funkcji jest więc efektem renty położenia gminy Juchnowiec.

Zupełnie odmiennie przebiega rozwój pozarolniczych funkcji w gminach bardziej odległych od Białegostoku, przy czym należy zwrócić uwagę na występowanie w nich bądź też brak miast, które są centrami życia społeczno-gospodarczego. W gminach Sokółka i Brańsk takimi centrami są Sokółka i Brańsk, przy czym Sokółka charakteryzuje się wyższym poziomem urbanizacji. Rozwój działalności gospodarczej koncentruje się głównie w tych miastach, wywierając wpływ na kształtowanie rozwoju funkcji usługowej (zwłaszcza usług socjalnych i bytowych) na obszarach wiejskich.

Gmina Sokółka, podobnie jak Nurzec i Michałowo, położone są przy granicy polsko-białoruskiej, jednakże położenie to jak dotychczas nie wywarło znaczącego wpływu na kształtowanie funkcji obszarów wiejskich ze względu na brak przejść granicznych. Jak wykazują badania prowadzone w gminach przygranicznych z przejściami o znaczeniu międzynarodowym, tempo rozwoju przed-

siębiorczości na tych obszarach jest wysokie i w silnym stopniu determinuje ich wielofunkcyjność⁴.

Obok przygranicznego położenia, gmina Michałowo posiada jeszcze jeden nie wykorzystany atut – jest nim zbiornik wodny Siemianówka, który mógłby się stać białostockim centrum rekreacji i wypoczynku. Zagospodarowanie okolic zbiornika wiąże się z możliwością kreowania na tym terenie funkcji turystycznej i agroturystycznej.

4. Infrastruktura badanych gmin

We wszystkich niemalże opracowaniach traktujących o uwarunkowaniach rozwoju przedsiębiorczości na wsi podaje się, że znaczny niedorozwój infrastruktury jest podstawową (obok czynnika ludzkiego) barierą tego rozwoju⁵. Mając na uwadze powyższe, analizie poddano wyposażenie badanych gmin w podstawowe elementy infrastruktury technicznej i społecznej.

Analiza danych z tabeli I wskazuje, że najwyższymi wskaźnikami opisującymi podstawowe elementy infrastruktury technicznej charakteryzuje się gmina Juchnowiec. Zbliżone są bądź też przewyższają wskaźniki wojewódzkie⁶. Najniższy wskaźnik gęstości sieci dróg gminnych zanotowano w gminie Brańsk (niska sieć dróg pogarsza ogólnie niekorzystną sytuację tej gminy, wynikającą z peryferyjnego położenia), najwyższy zaś w gminie Nurzec. O złej jakości dróg gminnych we wszystkich analizowanych gminach świadczą niskie wskaźniki gęstości dróg o nawierzchni twardej i twardej ulepszonej. Drogi takie w ogóle nie występują w gminie Sokółka. Niewątpliwie czynnik ten jest istotnym ograniczeniem w rozwoju transportu samochodowego.

Wśród badanych gmin połączenia kolejowe występują w Sokółce, Nurcu i Michałowie. Jedynie w Sokółce komunikacja kolejowa odgrywa pewną rolę, bowiem przez tę gminę przebiega zelektryfikowana linia kolejowa dwutorowa Warszawa – Sokółka – Kuźnica Białostocka – „Granica Państwa” i jest linią kolejową magistralną o znaczeniu międzynarodowym. W perspektywie ma być dostosowana do przewozów o prędkości 140-160 km/h.

Rozwój telekomunikacji, a zwłaszcza telefonizacji, we wszystkich gminach (poza Juchnowcem) charakteryzuje się bardzo niskim poziomem. Wskaźnik mierzony liczbą abonentów przypadającą na 1000 osób w gminie Sokółka jest prawie pięciokrotnie niższy niż w województwie (w pozostałych jest około 3-krotnie niższy). Dodatkowo stan ten pogarszają występujące jeszcze ręczne centrale niecałodobowej łączności. We współczesnej gospodarce, w której przepływ informacji jest nieraz

⁴ Świadczą o tym badania K. Duczkowskiej-Małysz, M. Kłodzińskiego i innych.

⁵ Przez pojęcie infrastruktury rozumieć należy urządzenia i instytucje niezbędne do należytego funkcjonowania działów produkcyjnych oraz kształtowania pożądanych warunków życia ludności.

⁶ Wielkość wskaźników infrastruktury w badanych gminach odpowiadająca wskaźnikom wojewódzkim nie oznacza korzystnej sytuacji, należy bowiem pamiętać, iż województwo białostockie znajduje się na ostatnim miejscu w kraju pod względem nasycenia w podstawowe elementy infrastruktury. Jedynie wskaźnik rozwoju telefonizacji jest wyższy od przeciętnego w Polsce [4].

najważniejszym warunkiem sprawnego funkcjonowania firm, niska jakość telekomunikacji uniemożliwia wręcz podejmowanie działalności gospodarczej.

TABELA 1

Wybrane elementy infrastruktury technicznej
na obszarach wiejskich badanych gmin

Wyszczególnienie	Brańsk	Juchnowiec	Michałowice	Nurzec Stacja	Sokółka	Suchowola	Woj. białost.
Drogi gminne (km/1km ²)	0,16	0,29	0,17	0,40	0,17	0,28	0,31
w tym o naw. twardej,	0,01	0,07	0,01	0,06	–	0,05	0,10
w tym ulepszonej	0,004	0,06	0,005	–	–	0,007	0,03
Abonenci telefoniczni na 1000 mieszkańców	53,2	134,3	55,7	56,3	34,1	66,7	142,1
Sieć wodociągowa (km/1km ²)	0,29	0,52	0,12	0,06	0,04	0,23	0,24
Sieć kanalizacyjna (km/1km ²)	0,001	0,02	0,007	–	–	–	0,04
Zużycie wody z wodociągów w gosp. domowych (m ³ /1miesz.)	10,0	27,4	21,1	10,6	2,3	13,3	44,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika statystycznego województwa białostockiego 1994. WUS, Białystok 1994.

W badanych gminach sieć wodociągowa obejmuje łącznie 291 km (11% sieci wodociągowej województwa), przy czym tylko niewielki odsetek ogółu wsi jest nią objęty. Sieć kanalizacyjna jest jeszcze słabiej rozbudowana, a w gminach Nurzec, Sokółka i Suchowola nie występuje w ogóle. Zużycie wody z wodociągów na 1 mieszkańca wynosi 44,2 m³ w województwie, w badanych gminach jest dwu- i trzykrotnie niższe (w Sokółce aż 19-krotnie). Powyższe wskaźniki świadczą o złych warunkach sanitarnych życia większości mieszkańców. Ograniczają również rozwój przedsięwzięć gospodarczych, charakteryzujących się dużym zużyciem wody (dotyczy to w głównej mierze jednostek przetwórstwa rolno-spożywczego).

Na poziom jakości życia mieszkańców wsi duży wpływ ma ich dostęp do opieki lekarskiej, szkolnictwa, dóbr kultury. Wskaźniki prezentujące te elementy infrastruktury społecznej kształtują się ze zróżnicowanym nasileniem w poszczególnych gminach (tabela 2).

O ile dostępność do przedszkoli, szkół podstawowych i średnich spełnia zapotrzebowanie mieszkańców wsi badanych gmin, o tyle możliwość korzystania z opieki lekarskiej jest znacznie utrudniona. We wszystkich badanych gminach ośrodki ochrony zdrowia znajdują się jedynie w lokalnych centrach administracyjnych. Najniższymi wskaźnikami charakteryzującymi poziom ochrony zdrowia cechuje się gmina Nurzec.

Występujące do niedawna w wielu wsiach domy kultury i klubokawiarnie uległy likwidacji, a w ich miejsce nie powstały jeszcze nowe, stąd też niewielka

jest liczba instytucji kultury. Widać jednak pewne ożywienie w prywatyzacji branży kulturalno-rozrywkowej, zwłaszcza w gminie Sokółka (tabela 2).

TABELA 2

Wybrane elementy infrastruktury społecznej
na obszarach wiejskich badanych gmin

Wyszczególnienie	Brańsk	Juchnowiec	Michałowice	Nurzec Stacja	Sokółka	Suchowola	Woj. białost.
Szkoły podstawowe	11	4	4	3	9	8	331
Szkoły średnie:							
licea ogólnokształcące	–	–	1	–	–	1	83
zawodowe	–	–	4	–	–	1	161
Przedszkola	11	4	4	3	8	8	327
Liczba ludności na 1 placówkę biblioteczną	1 757	5 515	2 942	1 848	176	8 132	4 995
Instytucje kultury	1	1	2	7	1	1	137
Lekarze na 10 tys. ludn.	–	6,3	5,7	1,8	1,1	3,7	28
Lekarze dentyści na 10 tys. ludności	–	3,6	4,5	–	–	2,5	5,5
Położne na 10 tys. ludn.	–	0,9	2,3	1,8	–	1,2	7,5
Miejsca noclegowe	–	80	400	–	–	–	4 504

Źródło: jak w tabeli 1.

Rozwój infrastruktury technicznej i społecznej uzależniony jest w znacznej mierze od środków przeznaczanych na inwestycje w tej dziedzinie. Coraz powszechniejszym zjawiskiem jest finansowanie inwestycji infrastruktury technicznej ze środków miejscowej ludności, uzupełniane środkami z budżetów lokalnych⁷. Natomiast finansowanie podstawowych składników infrastruktury społecznej, czyli ochrony zdrowia, oświaty i wychowania, należy do zadań gmin. Wydatki budżetowe na te cele. w poszczególnych gminach kształtują się różnie (tabela 3).

Najwyższy udział wydatków na gospodarkę komunalną charakteryzuje gminę Michałowice, pomimo przeciętnych (w skali badanych gmin) wskaźników opisujących infrastrukturę. Kolejne miejsce zajmuje gmina Sokółka, jednak uwzględnienie w danych również miasta może zniekształcać rzeczywisty odsetek środków skierowanych na obszary wiejskie. Wysoki udział w wydatkach budżetów gminnych stanowią wydatki na oświatę i wychowanie. W Juchnowcu i Nurcu co czwarta złotówka budżetowa wydatkowana jest na ten cel.

Wielkość wydatków budżetów gminnych związanych z poprawą warunków życia ludności oraz podniesieniem atrakcyjności gminy dla potencjalnych inwestorów, uzależniona jest od wielkości wpływów budżetowych, a te z kolei – od

⁷ Jak podaje L. Ostrowski, w latach 1993-1994 odsetek wsi objętych badaniem IERiGŻ realizujących inwestycje komunalne w ramach czynów społecznych był wysoki (93%), a w regionie północno-wschodnim, do którego należy województwo białostockie, w każdej badanej wsi prowadzono co najmniej jedną tego typu inwestycję [12].

zamożności mieszkańców gminy⁸. Pojawia się więc charakterystyczne „błędne koło” typowe dla obszarów zaniedbanych, zacofanych pod względem ekonomicznego i społecznego rozwoju. Do takich obszarów niewątpliwie należy zaliczyć badane gminy.

TABELA 3

Wydatki budżetów badanych gmin według działów (%)

Wyszczególnienie	Brańsk	Juchnowiec	Michałowice	Nurzec Stacja	Sokółka	Suchowała
Wydatki na zadania własne, w tym gosp. komunalna	12,2	25,0	44,7	10,5	42,0	33,0
Gospodarka mieszkaniowa	2,3	2,1	2,8	3,7	3,4	2,8
Oświata i wychowanie	7,4	26,7	17,1	29,7	18,6	14,2
Kultura i sztuka	2,2	3,8	5,8	7,7	6,5	3,5
Ochrona zdrowia	0,1	0,1	0,0	0,5	2,9	0,1
Opieka społeczna	1,1	2,3	5,6	5,4	2,6	2,5
Kultura fizyczna i sport	0,0	0,3	0,0	0,1	2,2	0,3
Administracja samorządowa	25,3	18,4	14,9	38,2	12,2	25,1

Źródło: jak w tabeli 1.

Ich szansą rozwojową może być wszechstronne wspieranie zapoczątkowane w ciągu ostatnich lat procesu rozwoju przedsiębiorczości. Należy się liczyć z ograniczeniami wynikającymi z niskiego popytu na różne dobra i usługi wytwarzane przez ludność pracującą na własny rachunek, jednakże na każdym rynku istnieją pewne luki (nisze rynkowe), które mogłyby zostać wypełnione⁹. Upatruje się tu ważnego zadania dla różnego rodzaju instytucji doradczych i samorządowych, którego celem byłoby wskazywanie pożądanych kierunków rozwoju w oparciu o uwarunkowania lokalne [5].

5. Rozwój przedsiębiorczości badanych mikroregionów

Proces rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 1989-1995 na obszarach wiejskich badanych gmin przebiegał w różnym tempie i ze zróżnicowanym nasileniem. Potwierdzają to dane zawarte w tabeli 4. Największa liczba podmiotów gospodarczych powstała w analizowanym okresie w gminie

⁸ Gminy czerpią swoje dochody głównie z podatków i opłat lokalnych (od gospodarstw rolnych, od nieruchomości, od środków transportu, opłaty skarbowe itp.) oraz posiadają swoje udziały w podatkach od osób prawnych i fizycznych, stanowiących dochody budżetu państwa. Zatem im wyższe dochody osiąga ludność, tym wyższe płaci podatki, co oznacza zwiększenie strumienia dochodów nie tylko budżetu państwa, lecz również poszczególnych gmin.

⁹ W sytuacji przesyconego rynku żywnościowego, niszą rynkową mogą okazać się atrakcyjne, oryginalne, zupełnie nowe przetwory polskie o regionalnych nazwach i o cechach smakowych czy leczniczych dotychczas nieznanymi. Rozległą niszą rynkową na wsi jest ciągle rynek usług produkcyjnych, transportowych oraz licznych rodzajów usług socjalnych, znanych w zachodnich środowiskach farmerskich, dzięki którym większy jest komfort życia na wsi, włącznie z dostawami różnych produktów do zagrody rolnika oraz odbiorem wyprodukowanych na sprzedaż dóbr [23].

Juchnowiec Dolny (522), najmniejsza zaś w Brańsku (121). Jednakże zupełnie odmiennie prezentują się wskaźniki dynamiki. Najsilniejsze tempo przyrostu firm wystąpiło w Michałowie. Ich liczba wzrosła 3,5-krotnie, zwiększając się w latach 1989-1995 z 56 do 195. W gminie tej znaczna część pracowników rolnych utraciła pracę w wyniku likwidacji Państwowego Gospodarstwa Rolnego „Michałowó”, w związku z czym ludzie ci zaczęli podejmować działalność na własny rachunek. Najniższym przyrostem podmiotów gospodarczych charakteryzowała się Suchowola (o 17%). Wpływ na to miała przede wszystkim wysoka rotacja jednostek gospodarczych mierzona stosunkiem podmiotów zlikwidowanych do utworzonych. Prawie we wszystkich latach wskaźnik rotacji w tej gminie jest zbliżony do 1, a w 1994 roku przekroczył 1, co oznacza, iż liczba jednostek zlikwidowanych w tym roku była niższa od liczby jednostek utworzonych.

Największą stabilizacją rozwoju działalności gospodarczej charakteryzuje się gmina Brańsk. Na przestrzeni lat 1989-1995 liczba podmiotów zwiększyła się ponad trzykrotnie, przy czym najsilniejsze tempo przyrostu przypadło na lata 1990-1994. Wzrost liczby firm jest wynikiem systematycznego tworzenia nowych, obok istniejących już firm. Świadczą o tym najniższe spośród badanych gmin wskaźniki rotacji, bliskie prawie 0. Jedynie 1995 rok przyniósł pewne zachwianie tak wyraźnie zarysowanej tendencji (wskaźnik rotacji wyniósł 1,37). Należy zaznaczyć, iż z 11 podmiotów zlikwidowanych w 1995 roku, 3 utworzono i zlikwidowano w tym samym roku.

W pozostałych gminach zarówno tempo jak i rotacja podmiotów gospodarczych wykazują zbliżony poziom. Zaobserwować można stały wzrost liczby firm, przy czym najsilniejszy wystąpił w latach 1990-1991. W wyniku konfrontacji na rynku liczba podmiotów likwidowanych sięga połowy liczby podmiotów tworzonych (wskaźnik rotacji kształtuje się na poziomie około 0,5). Potwierdzenie zakończenia okresu żywiołowego rozwoju działalności gospodarczej przypadającej na lata 1990-1992 można znaleźć w badaniach L. Ostrowskiego [12]. Struktura rodzajowa działalności gospodarczych funkcjonujących na terenie badanych gmin jest bardzo zróżnicowana. Dla przejrzystości analizy oraz określenia charakteru rozwijających się funkcji działalności gospodarcze podzielono na kilka grup, a mianowicie: handel, usługi bytowe, usługi socjalne, usługi leśne, transport, zakłady produkcyjne i rzemieślnicze, rolnictwo i przetwórstwo rolno-spożywcze oraz pozostałe działalności (tabela 5).

We wszystkich gminach (z wyjątkiem Michałowa) najliczniej podmioty gospodarcze występują w grupie jednostek handlowych. Jest to ogólna prawidłowość, występująca w skali całego kraju. Wynika ona przede wszystkim z faktu, iż uruchomienie działalności handlowej, zwłaszcza małego punktu handlowego, nie wymaga dużych nakładów kapitałowych [11]. Stąd też handel był tym działem gospodarki, który sprywatyzowano w najszybszym tempie. W warunkach niskiego poziomu infrastruktury i zacofania ekonomicznego wielu wsi badanych gmin duże znaczenie ma handel obwoźny. Skrócił on drogę mieszkańców wsi do sklepów, np. w Michałowie i Brańsku co trzecia wieś nie ma sklepu, a w Sokółce – co piąta.

TABELA 4

Dynamika rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej osób fizycznych
w badanych gminach

Gmina	Rok	Zakłady prowadzone przez osoby fizyczne*		Stan na koniec roku	Dynamika rok pop. =100	Dynamika rok 1989 =100	Zakł. zlikw. /zakł. utw. (rotacja)
		zlikwidow.	utworzone				
Brańsk	1989	1	40	39	-	100	0,02
	1991	0	8	47	120	120	0,00
	1993	0	14	61	129	156	0,00
	1994	1	24	84	137	215	0,04
	1995	0	15	99	117	253	0,00
	1996	1	26	124	125	317	0,03
	1997	11	8	121	97	310	1,37
Juchnowiec	1989	25	223	198	-	100	0,11
	1991	34	96	260	131	131	0,35
	1993	49	152	363	138	183	0,32
	1994	81	116	398	109	201	0,69
	1995	51	101	448	112	226	0,50
	1996	84	120	484	108	244	0,70
	1997	67	105	522	107	263	0,63
Michałow	1989	4	60	56	-	100	0,06
	1991	17	49	88	157	121	0,34
	1993	24	43	107	121	191	0,55
	1994	26	44	125	116	223	0,59
	1995	39	59	145	116	258	0,66
	1996	31	63	177	122	316	0,49
	1997	38	56	195	110	348	0,67
Nurzec Stacja	1989	4	69	65	-	100	0,05
	1991	12	23	76	116	116	0,52
	1993	11	26	91	119	140	0,42
	1994	12	25	104	114	160	0,48
	1995	11	24	117	112	180	0,45
	1996	16	22	123	105	189	0,72
	1997	13	26	136	110	209	0,50
Sokółka	1989	0	93	93	-	100	0,00
	1991	18	30	105	112	112	0,60
	1993	22	42	125	119	134	0,52
	1994	22	42	145	116	155	0,52
	1995	21	29	152	104	163	0,72
	1996	26	36	162	106	174	0,72
	1997	11	15	166	102	178	0,73
Suchowola	1989	7	147	140	-	100	0,04
	1991	28	46	158	113	112	0,60
	1993	32	33	159	101	113	0,96
	1994	26	28	161	101	115	0,92
	1995	27	31	166	103	118	0,87
	1996	34	27	159	95	112	1,25
	1997	27	32	164	103	117	0,84

* ze spółkami cywilnymi

Źródło: opracowanie własne na podstawie ewidencji działalności gospodarczej urzędów badanych gmin.

TABELA 5

Struktura rodzajowa podmiotów gospodarczych w badanych gminach

Rodzaj działalności	Brańsk		Juchnowiec		Michałowó		Nurzec Stacja		Sokółka		Suchowola	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Handel	36	30,4	255	49,3	31	19,9	53	38,9	74	44,8	57	35,2
Usługi bytowe	2	1,6	21	4,0	28	14,3	7	5,1	6	3,6	12	7,3
Usługi socjalne	0	0,0	12	2,3	15	7,7	0	0,0	10	6,0	2	1,2
Usługi leśne	7	5,7	0	0,0	25	12,8	18	13,2	19	1,4	0	0,0
Transport	12	9,9	48	9,2	16	8,2	5	3,6	4	2,4	21	12,8
Zakłady, w tym:	47	38,8	142	27,2	56	27,8	43	31,6	40	24,0	36	21,9
mechaniczne	1	0,8	20	3,8	7	3,5	2	1,4	6	3,6	7	4,3
materiały budowlane	6	4,9	9	1,7	12	6,2	4	2,9	10	6,0	3	1,8
stolarskie	2	1,6	16	3,1	16	8,2	7	5,1	10	6,0	2	1,2
tartaki	5	4,1	1	0,2	0	0,0	0	0,0	6	3,6	2	1,2
instalatorskie	4	3,3	14	2,7	4	2,0	5	3,6	0	0,0	5	3,0
ogólnobudowlane	29	23,9	59	11,3	17	8,7	19	13,9	5	3,0	15	9,1
inne	0	0,0	23	4,4	0	0,0	6	4,4	3	1,8	2	1,2
Rolnictwo i przetwórstwo rolno-spoż., w tym	16	13,2	18	13,4	27	13,8	8	5,8	11	6,6	18	10,9
usługi produkcyjne	5	4,1	5	0,9	5	2,5	3	2,2	0	0,0	1	0,6
skup płodów rolnych	5	4,1	0	0,0	3	1,5	0	0,0	0	0,0	1	0,6
usługi weter. i insemin.	2	1,6	2	0,3	4	2,0	0	0,0	1	0,6	6	3,6
ubój zwierząt	2	1,6	0	0,0	0	0,0	1	0,7	2	1,2	0	0,0
masarnie	1	0,8	1	0,2	1	0,5	1	0,7	4	2,4	0	0,0
młyny	1	0,8	1	0,2	0	0,0	0	0,0	2	1,2	4	2,4
piekarnie	0	0,0	2	0,3	1	0,5	0	0,0	1	0,6	0	0,0
handel środkami do prod. rolnej	0	0,0	5	0,9	2	1,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
inne	0	0,0	2	0,3	1	0,5	3	2,2	1	0,6	6	3,6
Pozostałe	1	0,8	26	4,9	7	3,5	2	1,4	2	1,2	18	10,9
Razem	121	100,0	522	100,0	195	100,0	136	100,0	166	100,0	164	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ewidencji działalności gospodarczej urzędów gmin.

Działalność handlowa charakteryzuje się największą rotacją jednostek gospodarczych. Wiele podmiotów jest likwidowanych, a w ich miejsce powstają nowe. Zaledwie 20% ogółu firm funkcjonuje od 1989 roku. Duża rotacja jest korzystnym zjawiskiem z punktu widzenia potencjalnego klienta, jeśli oznacza dużą konkurencję na rynku, a wraz z nią poprawę jakości oferowanych towarów, zróżnicowanie asortymentu, jak również lepszą obsługę klienta.

W badanych gminach bardzo niskie jest nasycenie usługami bytowymi i socjalnymi, przy czym koncentrują się one przede wszystkim w ośrodkach gminnych. Tylko w nielicznych wsiach występują jednostki świadczące tego typu usługi. Usługi socjalne nie występują zupełnie w gminie Brańsk i Nurzec Stacja.

Cechą szczególną w gminach Brańsk, Michałowo, Nurzec Stacja i Sokółka jest względnie wysoki odsetek podmiotów świadczących tzw. usługi leśne, przy czym najwyższy występuje w gminie Nurzec, a więc w gminie o najwyższym wskaźniku lesistości (73,2%). Mieszkańcy tych gmin oferują swoje usługi w zakresie pozyskiwania drewna i prac pielęgnacyjnych właścicielom lasów (przedsiębiorstwu „Lasy Państwowe” i prywatnym)¹⁰.

Rozwój usług transportowych jest wynikiem ogólnego rozwoju gospodarczego. Łączy on w znacznym stopniu rynek lokalny z rynkami zewnętrznymi. Jego rozwój jest istotnym stymulatorem aktywizacji gospodarczej zarówno miast jak i wsi. Szczególnie ważną rolę odgrywa na obszarach wiejskich, gdzie podstawowym surowcem są płody rolne, wymagające przewożenia ich nieraz na znaczne odległości. Likwidacja wielu jednostek państwowych i spółdzielczych obsługujących rolnictwo, długotrwały proces wprowadzania w ich miejsce prywatnych firm, pociągnęły za sobą konieczność przemieszczania surowców rolnych do odległych punktów skupu. Działalność transportową przejęli prywatni przedsiębiorcy, kupując na ogół stare samochody ciężarowe, bądź biorąc je w leasing. Najwięcej podmiotów gospodarczych świadczących usługi transportowe zanotowano w gminie Juchnowiec (48). W Sokółce i Nurcu jednostek świadczących usługi transportowe było zaledwie 4 i odpowiednio – 5.

Po działalności handlowej najczęściej podejmowaną działalnością gospodarczą jest rzemiosło i drobna wytwórczość. Najwięcej podmiotów gospodarczych zaliczonych do grupy „zakłady” występuje w gminie Juchnowiec, jednak najwyższy odsetek posiada gmina Brańsk (38,8%). Prawie we wszystkich gminach dominują zakłady świadczące usługi ogólnobudowlane i stolarskie. Relatywnie wysoki udział mają jednostki wytwarzające materiały budowlane. Ich rozwój wiąże się z perspektywą tworzenia nowych miejsc pracy, bowiem w zakładach takich na ogół pracuje po kilka osób. Zakłady produkcyjne opierają swoją działalność przeważnie na lokalnych surowcach. Ich liczba jest niewielka, ponieważ na uruchomienie takiej produkcji niezbędny jest kapitał.

¹⁰ Ewidencja działalności gospodarczej dostarcza informacji o faktycznie zarejestrowanych podmiotach; z rozmów z przedstawicielami urzędów gmin, a zwłaszcza rozmów z ankietowanymi rolnikami wynika, iż prace takie wykonuje się najczęściej nielegalnie w lasach prywatnych.

We wszystkich gminach, pomimo ich rolniczego charakteru, bardzo słabo przebiegają procesy rozwojowe działalności gospodarczej w zakresie obsługi rolnictwa i przetwórstwa rolno-spożywczego. Co dziesiąta firma w Brańsku, Michałowie i Suchowoli, a co dwudziesta w Nurcu, Sokółce i Juchnowcu prowadzi ten rodzaj działalności. Tworzenie zakładu funkcjonującego w otoczeniu rolnictwa wiąże się z dużym ryzykiem wynikającym z małego popytu na usługi rolnicze jak również na artykuły żywnościowe. Jest to konsekwencją trudnej sytuacji ekonomicznej kraju i niskich dochodów ludności rolniczej i rodzin pracowniczych. Tworzenie punktu sprzedaży środków do produkcji w warunkach niskiego zapotrzebowania na takie środki jest przedsięwzięciem ryzykownym. Jeszcze większym ryzykiem obciążone są zakłady przetwórstwa rolno-spożywczego, bowiem z jednej strony związane są z wysokimi nakładami kapitału na uruchomienie, a z drugiej strony ograniczone niskim popytem i ostrą walką konkurencyjną na rynku artykułów żywnościowych. Walkę tę wygrywają firmy efektywne, o niskich kosztach produkcji i wysokiej technologii przetwarzania [17].

Analiza pozarolniczej działalności gospodarczej pozwala na stwierdzenie, iż kierunki jej rozwoju są zgodne z ukształtowanymi, podstawowymi funkcjami badanych gmin. Na czoło w aktywności ekonomicznej wysuwa się gmina Juchnowiec, w której występuje największa liczba podmiotów gospodarczych. Ich struktura rodzajowa odpowiada występującym funkcjom, tj. rolniczym z udziałem przemysłu i budownictwa. Podobnie w gminach o przewadze funkcji rolniczo-leśnych z udziałem przemysłu (Michałowo i Nurzec Stacja). Wysoki odsetek w strukturze podmiotów zajmują tu jednostki związane z leśnictwem i wytwórczością.

W gminach typowo rolniczych (Brańsk, Sokółka i Suchowola) należałoby zatem oczekiwać relatywnie wyższego udziału podmiotów gospodarczych obsługujących rolnictwo i przetwarzających płody rolne. Tymczasem z badań wynika, iż w gminach tych struktura działalności gospodarczej jest zbliżona do analogicznej struktury w pozostałych gminach, a pozarolniczą działalność gospodarczą związaną z rolnictwem prowadzi niewiele jednostek¹¹. Należy zwrócić tu uwagę na stopień wykorzystania lokalnych uwarunkowań przyrodniczych. Na przykład w gminie Brańsk wśród działalności rzemieślniczo-wytwórczej dominują zakłady świadczące usługi ogólnobudowlane i produkcji materiałów budowlanych, co związane jest z występowaniem w gminie zasobów żwiru i piasków.

Analiza rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w badanych gminach pozwala na stwierdzenie istotnych związków między charakterystyką populacji wiejskiej, ukształtowanymi już funkcjami i poziomem przedsiębiorczości. Najbardziej widocznie zarysowują się one w gminie Juchnowiec, w której ludność wiejska cechuje się najkorzystniejszymi wskaźnikami demograficznymi, struktura funkcjonalna jest najbardziej zróżnicowana, a stopień nasycenia jednostkami gospodarczymi jest najwyższy wśród ogółu badanych gmin. Brak związku między charakterem populacji wiejskiej a rozwojem przedsiębiorczości

¹¹ Prawidłowość powyższą potwierdzają również badania prowadzone w województwie toruńskim [16].

zaobserwować można w gminie Michałowo. Zaliczona ona została do III rejonu demograficznego, czyli o regresywnym typie populacji wiejskiej, a zarówno liczba jednostek gospodarczych, jak i ich dynamika rozwojowa należy do najwyższych wśród badanych gmin. Jednakże wysoki odsetek w strukturze działalności gospodarczej tzw. usług leśnych (wyręb i pielęgnacja lasów) zniekształcają w pewnej mierze rzeczywisty obraz, bowiem są to działalności niejako wymuszane przez konieczność ich rejestracji (wcześniej ludzie też się zajmowali działalnością tego typu i była to powszechnie wykorzystywana forma uzupełniania dochodów). Istotny w tej gminie jest związek między ukształtowanymi wcześniej funkcjami pozarolniczymi a dynamiką rozwoju przedsiębiorczości. Zatem należy uznać, iż na obszarach wiejskich, na których funkcja rolnicza uzupełniana jest innymi funkcjami, przedsiębiorczość wykazuje szybsze tempo rozwoju. W badanych gminach istnieją realne przesłanki dalszego rozwoju przedsiębiorczości, wynikające przede wszystkim z dotychczas nie wykorzystanych lokalnych zasobów czynników wytwórczych.

6. Gospodarstwa wielofunkcyjne jako wyraz przedsiębiorczości wśród rolników

Istotną rolę w procesie rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich odgrywa aktywność gospodarcza wśród rolników, bowiem to ta właśnie grupa społeczno-zawodowa stanowi znakomitą większość mieszkańców wsi. Jedną z form tej aktywności są gospodarstwa wielofunkcyjne, które swój potencjał produkcyjny wykorzystują nie tylko w działalności rolniczej. Korzyści z tego płynące mogą być różnorodne, jednak najistotniejsze sprowadzają się do:

- możliwości uzyskania przez gospodarstwa rolne dodatkowego dochodu;
- możliwości pełniejszego zagospodarowania czynników produkcji, a zwłaszcza zasobów siły roboczej, co przy obecnym bezrobociu (zarówno zarejestrowanym jak i utajonym) ma duże znaczenie w aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich.

Do analizy gospodarstw wielofunkcyjnych na tle gospodarstw tradycyjnych i wielozawodowych wykorzystano materiał źródłowy, pochodzący z badań ankietowych przeprowadzonych w 1995 r. w sześciu wybranych gminach województwa białostockiego: Brańsk, Juchnowiec Dolny, Michałowo, Nurzec Stacja, Suchowola i Sokółka. Badaniami objęto 18 wsi (wylosowanych w losowaniu zależnym) i 329 gospodarstw rolnych. Badania przeprowadzono w sposób bezpośredni. Po weryfikacji uwzględniono 306 ankiet (83% badanej próby). Analiza materiału ankietowego pozwoliła na wyodrębnienie trzech grup gospodarstw: tradycyjnych, wielozawodowych i wielofunkcyjnych.

Głównym kryterium wyodrębnienia powyższych grup były źródła dochodów wskazane przez kierowników gospodarstw. Gospodarstwa tradycyjne wyodrębniono na podstawie informacji, iż dochody uzyskiwane przez ankietowanych pochodzą wyłącznie bądź głównie z produkcji rolniczej; gospodarstwa wielozawodowe (najczęściej dwuzawodowe) zakwalifikowano na podstawie wskaza-

nych dochodów pochodzących z tytułu zatrudnienia kierowników poza gospodarstwem, natomiast gospodarstwa wielofunkcyjne wyodrębniono w oparciu o posiadane przez kierowników dochody, których źródłem jest pozarolnicza działalność gospodarza, a w której wykorzystuje się potencjał wytwórczy gospodarstwa¹². Zaletą zaproponowanego podziału jest możliwość wyodrębnienia grupy najbardziej przedsiębiorczych rolników, którzy wobec trudnych warunków funkcjonowania rolnictwa podejmują próby zapewnienia sobie i swoim rodzinom odpowiedniego poziomu życia. W efekcie tak dokonanego podziału uzyskano następującą strukturę badanych gospodarstw:

- gospodarstwa tradycyjne – 77%;
- gospodarstwa wielozawodowe – 18%;
- gospodarstwa wielofunkcyjne – 5% [13].

Analiza gospodarstw wielofunkcyjnych pozwala na postawienie następujących wniosków dotyczących badanej zbiorowości:

- odsetek wielofunkcyjnych gospodarstw rolnych, czyli gospodarstw, w których prowadzona jest działalność pozarolnicza jest niski i wynosi 5%;
- w rodzajach pozarolniczych działalności gospodarczych dominują takie, które nie wymagają dużego kapitału założycielskiego;
- zdecydowana większość tych przedsięwzięć ma charakter rodzinny, a dodatkowe zatrudnienie osób z zewnątrz występuje sporadycznie;
- gospodarstwa wielofunkcyjne charakteryzują się korzystniejszymi niż pozostałe warunkami do prowadzenia produkcji rolniczej, tzn. większą niż przeciętna w województwie powierzchnią gospodarstwa, dobrym wyposażeniem warsztatu rolnego i gospodarstwa domowego w maszyny i urządzenia oraz specjalizacją gospodarstw;
- cechą charakterystyczną gospodarstw wielofunkcyjnych jest występowanie wysokich nadwyżek zasobów siły roboczej; oznacza to, że dodatkowe pozarolnicze działalności prowadzone w gospodarstwie nie umożliwiają pełnego zagospodarowania zasobów pracy;
- kierownicy gospodarstw wielofunkcyjnych odznaczają się korzystniejszymi niż przeciętne cechami, tzn. są młodzi, posiadają średnie i wyższe wykształcenie, dużą skłonność do wprowadzania zmian wyrażającą się prowadzeniem rolniczej i pozarolniczej działalności oraz konkretnymi planami inwestycyjnymi;
- wysoki odsetek gospodarstw wielofunkcyjnych zamierzających prowadzić inwestycje rolnicze wskazuje, iż funkcja rolnicza w tych gospodarstwach nie tylko nie zaniknie i nie będzie ograniczona, ale wręcz przeciwnie – rozwój pozarolniczych funkcji wpłynie na jej umocnienie;

¹² Pozarolnicze przedsięwzięcia prowadzone przez badane gospodarstwa i zarejestrowane w ewidencji urzędów gmin to: pieczarkarnia i przetwórstwo pieczarek, masarnia, dwa sklepy spożywczo-przemysłowe, dwa zakłady świadczące rolnicze usługi produkcyjne, dwa punkty skupu runa leśnego, punkt skupu owoców i warzyw, punkt sprzedaży nasion kwalifikowanych, trzy zakłady świadczące usługi ciesielsko-murarskie, zespół muzyczny, wydobywanie i sprzedaż żwiru.

- zwiększa się zainteresowanie kierowników gospodarstw rolnych wielofunkcyjnym wykorzystaniem swojego gospodarstwa, które wyraża się odsetkiem gospodarzy deklarujących zamiar podjęcia pozarolniczej działalności gospodarczej (15% ogółu badanych gospodarstw), przy czym, zamiary te są już na etapie realizacji w 5% gospodarstw (rejestracja działalności gospodarczej).

Z przeprowadzonej analizy wynika, iż wielofunkcyjna wieś to również wielofunkcyjne gospodarstwo rolne, które wykorzystuje swój potencjał nie tylko w tradycyjny sposób. Dotyczy to jednak gospodarstw, których kierownicy cechują się zaradnością i przedsiębiorczością, czyli około 20% badanej populacji. W odniesieniu do pozostałych gospodarstw z nadwyżkami zasobów pracy istotną formą ich aktywizacji może stać się rozwój przedsiębiorczości, w wyniku którego powstaną na obszarach wiejskich nowe miejsca pracy.

7. Zakończenie

Tworzenie gospodarki rynkowej w Polsce wymaga postaw przedsiębiorczych. Są one niezbędne we wszystkich działach gospodarki narodowej, a w środowisku wiejskim, zdany na własne siły, mają one szczególny wymiar. Zdaniem wielu autorów, pomiędzy mechanizmem rynku a przedsiębiorczością występuje ścisła zależność o charakterze sprzężenia zwrotnego [6,21]. L. Ostrowski twierdzi, że „dokonująca się transformacja ustrojowa w Polsce ma swoje głębokie uwarunkowania w przedsiębiorczości, swobodzie ekonomicznej i samorządności rozwijanej na różnych poziomach: we wsi, w gminie, w regionie” [17].

Wynika z tego, że z jednej strony rynek stworzył „pole” do rozwoju przedsiębiorczości, a z drugiej – przedsiębiorczość urealnia docelowe zamierzenia płynące z gospodarki rynkowej. Nie tylko w rolnictwie zatem, lecz w działalności pozarolniczej trzeba szukać rozwiązania problemów tego działu gospodarki narodowej. Jednym z takich mechanizmów jest tworzenie dla mieszkańców wsi stanowisk pozarolniczych.

Przedsiębiorczość rolników, określanych jako najbardziej rzutkich, energicznych, odważnych, była zawsze przyczyną zmian, jakie następowały w różnych okresach na wsi. Zdobywali oni coraz szerszy zasób wiedzy ogólnej i rolniczej, coraz skuteczniej wykorzystywali w swoich gospodarstwach prawa przyrody podwyższające plenność roślin, jednostkową wydajność zwierząt, a w rezultacie efektywność swojej pracy, warunkującej coraz wyższy standard życia. Zauważalne ostatnio ożywienie przedsiębiorczości na wsi i w rolnictwie wynika ze wzrostu świadomości, że dla zapewnienia odpowiedniego poziomu dochodów rodziny niezbędne staje się dokonanie istotnych zmian w samym gospodarstwie (np. powiększenie jego powierzchni) lub poszukiwanie pozarolniczych źródeł dochodu. Zatem przedsiębiorczość charakteryzująca coraz większą część zasobów siły roboczej jest jednym z głównych czynników wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa.

Powyższą tezę potwierdzają wyniki badań aktywności inwestycyjnej rolników. Inwestycje produkcyjne w latach 1988-1994 realizował co drugi rolnik w Polsce [18, 12], natomiast z przeprowadzonych badań ankietowych wynika, że udział na obszarach wiejskich województwa białostockiego gospodarstw z zamierzeniami inwestycyjnymi wyniósł 36,2%, przy czym 47,7% rolników deklaroowało prowadzenie inwestycji w zakresie budowy lub modernizacji budynków inwentarskich. Kolejną grupę pod względem liczebności stanowiły gospodarstwa planujące zakup nowych maszyn i urządzeń (33,3%).

Pomimo trudnego dla rolnictwa okresu, aktywność inwestycyjną rolników należy uznać za zjawisko pozytywne, potwierdzające umiejętność przeciwstawiania się niekorzystnym warunkom. Świadczy o tym również aktywność rolników w zakresie podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej. Wcześniej analizowane rezultaty badań ankietowych wskazują, iż tylko co dwudzieste gospodarstwo podjęło pozarolniczą działalność gospodarczą, jednak kolejnych 15% deklaruje zamiar podjęcia takiej działalności, przy czym nie oznacza to równoczesnej rezygnacji z prowadzenia działalności rolniczej. Wręcz przeciwnie, z badań wynika, iż dodatkowe dochody w gospodarstwach przeznaczone są na rolnicze inwestycje produkcyjne.

Cechą szczególną badanych gospodarstw wielofunkcyjnych oraz gospodarstw z zamierzeniami inwestycyjnymi jest młody wiek ich kierowników oraz korzystniejszy poziom wykształcenia (średnie i wyższe) [9]. Oznacza to, iż „wyzwania nowych czasów” podejmują przede wszystkim ludzie młodzi, nie bojący się ryzyka i dążący do poprawy standardu życia.

Należy zwrócić tu uwagę, że odsetek młodych kierowników gospodarstw (do 44 roku życia) jest wysoki i wynosi 52,3%, przy znacznym przestrzennym zróżnicowaniu (np. w gminie Michałowo i Nurzec Stacja wynosi 40% i odpowiednio 32%). Poprawa struktury wiekowej rolników jest konsekwencją przyspieszenia w ostatnich latach tempa wymiany pokoleń w badanych gospodarstwach rolnych, co odpowiada prawidłowościom ogólnopolskim [19]. Nie można jednak oczekiwać, że wszyscy młodzi rolnicy nagle staną się przedsiębiorcami, bowiem bycie przedsiębiorczym wymaga spełnienia dwojakiego rodzaju warunków: obiektywnych (tkwiących w środowisku) i subiektywnych (osobowościowych), które u chłopów dają się obserwować nie częściej niż u innych ludzi, a więc raczej rzadko.

Obecnie samodzielność rolnika polega na pełnej odpowiedzialności za swoje gospodarstwo i egzystencję własną i swojej rodziny. Przedsiębiorczość oznacza liczenie się ze wszelkimi konsekwencjami bycia samodzielnym i to zarówno korzystnymi (możliwość decydowania, samodzielna organizacja życia, osiąganie zysku), jak i niekorzystnymi (brak gwarancji dochodów, wolnego czasu, ochrony socjalnej czy ochrony pracy).

Z badań nad istotą „etosu przedsiębiorcy” [2] wynika, iż drugą (po właścicielach prywatnych firm) grupę o silnym, aczkolwiek niejednorodnym „etosie przedsiębiorcy”, są rolnicy. Przywiązani do prywatnej własności, pracy na „swoim”, ograniczonej konsumpcji, szukają równocześnie bezpieczeństwa, oce-

niając dokonujące się w Polsce zmiany jako „wielką niewiadomą”. Ich motywacja pracy oparta jest na pragnieniu osiągnięcia sukcesu w oczach autorytetów, a w drugiej kolejności – na potrzebie osiągnięć. Etos ujawniony przez rolników wykazuje cechy przedsiębiorczości typowe raczej dla etosu producenta rolnego i nic nie wskazuje na to, by z grona rolników rekrutowali się prywatni przedsiębiorcy działający poza rolnictwem. Jeśli jednak ich przedsiębiorczość będzie przynosiła wymierne efekty w działalności rolniczej, to nie ma powodu, by kierowali swą aktywność do pozarolniczych sfer działania.

Rolnictwo w kontekście wymagań rynku stoi przed koniecznością zmniejszenia liczby zatrudnionych w nim osób, co warunkuje postęp społeczno-ekonomiczny, wzrost wydajności pracy i poprawę stopy życiowej. Wieś w Polsce przejęła w ostatnich latach negatywne skutki bezrobocia w działach pozarolniczych. Napływ dodatkowych osób na wieś powoduje obniżenie dochodów ludności rolniczej i pogłębia stopień niepełnego wykorzystania siły roboczej w rolnictwie.

Odzwierciedleniem tych procesów na obszarach wiejskich województwa białostockiego jest relatywnie wysoka liczba mieszkańców wsi, wynosząca w 1995 roku 14,5 tys. osób, czyli 10,7% ludności wiejskiej w wieku produkcyjnym. Z szacunków wynika, iż rzeczywiste nadwyżki zasobów siły roboczej na wsi są wyższe o około 10-11 tys. osób, które stanowią tzw. bezrobocie agrarne. Zatem istotnym problemem rozwoju obszarów wiejskich analizowanego województwa jest potrzeba zagospodarowania około 25 tys. osób, które nie znajdują zatrudnienia w rolnictwie.

Podobnie jak pozarolnicza działalność gospodarcza związana z rolnictwem, tak i przedsiębiorczość w sferach działania z nim nie związanych wykazują na obszarach wiejskich województwa białostockiego niskie tempo rozwoju. Uznac należy, iż obecnie przedsiębiorczość w niewielkim stopniu oddziałuje na strukturę społeczno-zawodową ludności wiejskiej. Jednak systematyczna, aczkolwiek powoli wzrastająca liczba jednostek gospodarczych na wsi jest symptomem, iż zjawisko to może się zmienić. Należy zatem rozstrzygnąć problem, co sprawia, że tempo rozwoju przedsiębiorczości jest niskie oraz jak temu przeciwdziałać.

Stwierdzono wcześniej, iż bycie przedsiębiorczym wymaga spełnienia dwojakiemu rodzaju warunków: obiektywnych, które tkwią w środowisku oraz subiektywnych, związanych z osobowością jednostki. Do determinant o charakterze obiektywnym należą przede wszystkim makro- i mikroekonomiczne uwarunkowania gospodarki. Z punktu widzenia przedsiębiorczej jednostki najistotniejsze są ograniczenia wynikające z poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego mikroregionu oraz jego powiązania z otoczeniem. Na obszarach wiejskich istotnymi barierami są: peryferyjne położenie względem ośrodków gospodarczych, niski poziom urbanizacji wsi, wadliwy stan infrastruktury, nie sprzyjający klimat tworzony przez lokalne urzędy i instytucje, a przede wszystkim brak kapitału i wysokie koszty związane z jego pozyskaniem [23]. Zatem do najważniejszych zadań instytucji odpowiadających za sterowanie rozwojem regionów i mikroregionów

należy likwidowanie i ograniczanie tych barier. Za wszystkimi działaniami kryją się jednakże problemy finansowe. Podobnie jak większość gmin w Polsce, tak i gminy województwa białostockiego nie posiadają wystarczających środków kapitałowych na realizację wymienionych zadań. W tym kontekście należy się zgodzić ze stwierdzeniem F. Tomczaka, że „tworzenie nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich jest zadaniem, które wymagać będzie zaangażowania sił i środków całego państwa” [22]. Wiąże się to niewątpliwie z pilną potrzebą odrobienia braków i skalą wydatków, których ciężar winien być rozłożony na całe społeczeństwo. W literaturze przedmiotu spotkać można również pogląd, iż nowych miejsc pracy nie zapewni w dostatecznej ilości rozwój lokalnej infrastruktury, drobne, rodzinne usługi i rzemiosło, a nawet doraźne roboty publiczne czy prace interwencyjne. Potrzebny jest potężny napływ kapitału na tereny wiejskie, który umożliwi rozwinięcie dużych inwestycji produkcyjnych i odpowiedni wzrost zapotrzebowania na pracę [19]. Należy zgodzić się z powyższym, jeśli uwzględnimy fakt, iż aby zatrudnić 25 tys. osób, które na obszarach wiejskich województwa białostockiego stanowią nadwyżki zasobów siły roboczej, liczba typowych jednostek gospodarczych, czyli zakładów prowadzonych przez osoby fizyczne, musiałaby wzrosnąć 3,5-krotnie, co przy dotychczasowej dynamice trwałoby około 15 lat.

Rozważania powyższe prowadzą do wniosku, iż bez wsparcia kapitałowego spoza regionu tempo przeobrażeń struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej, warunkującej wielofunkcyjny rozwój białostockiej wsi, będzie w najbliższej przyszłości niewielkie. Należy jednakże podkreślić, iż skuteczność tego wsparcia może być wysoka pod warunkiem dużej aktywności lokalnych władz samorządowych i administracyjnych oraz lokalnych społeczności [5].

Istotną barierą w rozwoju przedsiębiorczości są uwarunkowania subiektywne, związane z lękiem przed ryzykiem, brakiem wiedzy i wykształcenia oraz pasywną postawą wobec twórczego działania. Problem powyższy dotyczy większości polskiego społeczeństwa, które po czterdziestu latach opiekuńczej roli państwa stanęło w obliczu nowej rzeczywistości, kształtowanej przez mechanizm gospodarki rynkowej. Odnosi się to zarówno do ludności rolniczej, która z uwagi na specyfikę zawodu rolnika zdobyła pewne doświadczenia w prowadzeniu samodzielnej działalności gospodarczej, jak i rodzin pracowniczych.

Raz jeszcze zatem należy podkreślić, że funkcjonowanie w warunkach rynku wymaga od rolników już nie tylko wiedzy z zakresu technologii produkcji rolniczej, lecz również znajomości mechanizmów i praw rynkowych, które stanowią podstawową przesłankę do podejmowania decyzji ekonomicznych i produkcyjnych. Zmienił się więc ciężar wag związanych z prowadzeniem działalności rolniczej. Pokonanie tej bariery wymaga dużego zaangażowania służb doradczych w kierunku doradztwa ekonomiczno-organizacyjnego, finansowego, marketingowego i ostatnio – jak wynika z badań – ekologicznego oraz w zakresie działalności pozarolniczej w środowisku wiejskim [1].

Zaprezentowana analiza pozwala na stwierdzenie, iż przedsiębiorczość na obszarach wiejskich województwa białostockiego, wyrażająca się rozwojem pozarolniczych działalności gospodarczych, dotychczas nie wpłynęła w znacznym stopniu na przeobrażenia struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej, bowiem liczba tworzonych miejsc pracy poza rolnictwem jest niewielka w porównaniu z potrzebami wynikającymi z nadmiaru zasobów pracy. Niskie tempo rozwoju przedsiębiorczości wynika z licznych ograniczeń, którymi charakteryzują się w większości obszary wiejskie w województwie, jak również z tradycyjnych, pasywnych postaw większości mieszkańców wsi białostockiej. Likwidacja bądź łagodzenie tych barier wiąże się z zaangażowaniem wielu instytucji, organizacji, urzędów, samorządów lokalnych i społeczności lokalnych w procesie kreowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

Literatura

1. *Alternatywne źródła dochodów ludności wiejskiej*. Biuletyn Regionalny Zakładu Doradztwa Rolniczego nr 309, Akademia Rolnicza im. H. Kołłątaja, Kraków 1994.
2. Duczkowska-Małysz K. [red.]: *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*. PAN IRWiR, Warszawa 1993.
3. Duczkowska-Małysz K., Klodziński M. [red.]: *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich*. SGGW, Warszawa 1994.
4. Gajewski J. [red.]: *Polityka agrarna państwa a rolnicza polityka regionalna*. Wydawnictwo ECU, Białystok 1994.
5. Gieorgica J. P., Gorzelak G. [red.]: *Gmina, przedsiębiorczość, promocja*. Wydawnictwo EIRRI, Warszawa 1992.
6. Gorzelak E. [red.]: *Gospodarka żywnościowa w warunkach rynkowych*. SGH, Warszawa 1992.
7. Hunek T.: *Drobna przedsiębiorczość (small business) na terenach wiejskich. Systemowe uwarunkowania rozwoju*. „Wieś i Rolnictwo” 1995, nr 4.
8. Kołodziejczyk D.: *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*. „Wiadomości Statystyczne” 1995, nr 3.
9. Kożuch B.: *Problemy ekologiczacji rolnictwa*, [w:] *Ekonomiczno-społeczne ograniczenia oraz szanse wsi i rolnictwa na obszarach chronionych*. SGGW, Warszawa 1996.
10. Łukaszyński J.: *Poprawa rozwoju ludnościowego aglomeracji białostockiej do 2000 roku*. „Region Białostocki” tom VI, PTE, OBN, Białystok 1979.
11. Niedzielski E.: *Przedsiębiorstwa pozarolnicze na wsi*. „Przegląd Organizacji” 1995, nr 10.
12. Ostrowski L.: *Rozwój inwestycji i przedsiębiorczości na wsi (wyniki sondażu IERiGŻ z 1994 r.)*. Komunikaty, raporty, ekspertyzy nr 372, IERiGŻ, Warszawa 1995.
13. Przygodzka R.: *Gospodarstwa wielofunkcyjne jako forma przekształceń strukturalnych wsi*, [w:] *Zmiany w ekonomicznym otoczeniu rolnictwa*. Mate-

- riały konferencyjne z Międzynarodowej Konferencji Naukowej Siedlce 1996, WSRP, Siedlce 1996.
14. Przygodzka R.: *Zasoby pracy jako determinanta wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie województwa białostockiego)*, [w:] *Wielofunkcyjny rozwój wsi w aspekcie przewyższania przeludnienia agrarnego*. Zeszyt nr 43 Sesja Naukowa, Zeszyty Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja, Kraków 1995.
 15. *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich*. Ogólnopolska Konferencja IRWiR PAN, SGGW, Warszawa 1993.
 16. Skawińska E: *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w regionie toruńskim*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1994.
 17. *Stan i perspektywy rozwoju polskiego rolnictwa*. MRiGŻ, IERiGŻ, Warszawa 1994.
 18. Szemberg A.: *Aktywność inwestycyjna rolników i techniczne wyposażenie gospodarstw*. Komunikaty, raporty, ekspertyzy nr 356, IERiGŻ, Warszawa 1994.
 19. Szemberg A.: *Demografia a struktura agrarna*, [w:] *Stan i perspektywy rozwoju rolnictwa*. MRiGŻ, IERiGŻ, Warszawa 1994.
 20. Szemberg A.: *Gospodarstwa chłopskie w świetle wyników spisu rolnego 1994*. Komunikaty, raporty, ekspertyzy nr 393, IERiGŻ, Warszawa 1995.
 21. Tomczak F.: *Koncepcja agrobiznesu*, [w:] *Gospodarka rolna w systemie rynkowym*. Skrypt WSI, Radom 1993.
 22. Tomczak F.: *Problemy i perspektywy rozwoju rolnictwa*. Materiał na konferencję (maszynopis powielony), Warszawa, 21-22 czerwca 1994.
 23. *Wielofunkcyjny rozwój wsi w aspekcie przewyższania przeludnienia agrarnego*. Materiały konferencyjne. Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja, nr 43, Kraków 1995.